

ДЪЛГОСРОЧНОТО ПРОГНОЗИРАНЕ – ОТ ДОИСТОРИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО ДО СЪЗДАВАНЕТО НА НАУКАТА ФУТУРОЛОГИЯ

Недко П. Петров

LONG-TERM FORECASTING - FROM HISTORICAL SOCIETY TO THE ESTABLISHMENT OF THE SCIENCE FUTUROLOGY

Nedko P. Petrov

ABSTRACT: *This report presents the ideas and practices of long-term forecasting from prehistoric society to the creation of the science of Futurology. It presents the activities of oracles, utopias and science fiction on the foundation of Futurology.*

KEY WORDS: *oracle, utopia, science fiction, futurology*

Вечният стремеж на човек винаги да се подготви за бъдещето, се изразява в „правенето на нещата от живота” именно с оглед някакъв резултат в бъдещето, да оцелее и просперира в него. Историята показва как в своето развитие човечеството отначало изгражда чисто интуитивни модели за бъдещето и стига до съвременните научни теории, съчетаващи в себе си интуицията и строги математико-статистически модели, създаващи представа за бъдещето като един не непознат, а опознаваем свят. Това е свързано със стремежа бъдещият свят да стане по-удобен за човешкото съществуване. Свързано е и с предвиждане на рисковете стоящи пред човешката цивилизация или както **Ж. Жечев пише:** „...рискът е вероятност от дисфункционални влияния на процеси върху определена социална система, които са познаваеми и измерими, независимо от социалните процеси и културна среда.“ [15, с.142].

1. Осъзнаване на настоящето и неясност за бъдеще в първобитното (доисторическото) общество

Дали в доисторическото, или първобитно общество, обхващащо периода от Старокаменната епоха – Палеолита от преди 2,5 милиона години, до появяването на първите признаци на писменост, най-старият период от историята на човечеството, е съществувал стремеж към опознаване на бъдещето? Изследванията за този период от човешката история са предмет на археологията и нейните помощни дисциплини. Поради липса на писменост, няма единно мнение относно тази епоха.

Според **И. Бестужев–Лада** и **Г. А. Наместникова** [1], в ранните стадии на развитие на обществото – първобитното общество, проблемът за изменение във времето въобще не се е осъзнавал. За първобитните хора е съществувало само едно време – настоящето. По-късно към него се прибавя някакво „друго време” – различно от настоящето, в което са съществували митични герои и свръхестествени сили. Според него дори в по-късните стадии, които са били наблюдавани от етнографите, до ясно разграничаване между събитията на миналото, сегашното и бъдещето е минал твърде продължителен период [2].

На нестройно осъзнатото бъдеще е могло да се въздейства чрез магии и заклинания, появили се през Мезолита – 7 000–8 000 г. пр.н.е. Те са представлявали умения за създаване на желаните ефекти и контролиране на събитията (настоящи и бъдещи) с помощта на действия, ритуали и церемониали, оказващи влияние върху естествените и свръхестествените сили. Под всякаква форма те представлявали за хората нещо мистично и тайнствено.

Първобитните представи изразяват най-вече органичното единство на човека с целия окръжаващ го реален и нереален (илюзорен) свят. Първобитният човек е имал сензорни (сетивни, чувствени) представи за реалната действителност, а всичко останало за него има нереално значение. В този смисъл, ако са се пораждали някакви въпроси, надхвърлящи настоящето, то те са били примитивно-реалистични по структура.

2. Представи за възможните бъдещи светове в Древността. Оракулска традиция

Реално представите на хората за бъдещето започват да се развиват интензивно в Древността, която покрива времето от около 3 300–3 000 г. пр.н.е. до периода 800–500 г. пр.н.е. и се свързва със Средиземноморския басейн, островите, крайбрежните и свързани територии. С оглед на възприетата историческа периодизация в различните райони по света думата „древност“ има различен смисъл.

В Древния свят, в робовладелското общество продължава еволюцията на първобитната митология и митологическите разкази. За този период е характерно, че за възможните бъдещи светове пряко са се произнасяли т.нар. „оракули“, които са отправяли поглед в бъдещето.

По принцип един оракул е лице, място или нещо, което обикновено се разглежда като източник на мъдър съвет или пророческо мнение. В повечето случаи той се възприема като непогрешим авторитет по различни теми: духовни, морални, етични, философски, военни и т.н. Оракулът обикновено предсказва бъдещи събития, като се говори от името на боговете. При древните народи той е свещено същество, чрез което говори божество и предсказва бъдещето. В древния свят оракулите играят съществена роля в религиозния, обществен и личния живот не само в Средиземноморието, но също в Китай, Индия, Персия, Древен Египет, където носят и други наименования.

Оракулската традиция за консултации е била особено важна по време на политическа нестабилност. Оракулските предсказания са използвани като инструмент за премахване на социално безредие.

В Древния свят има много места, които са си спечелили репутация за проявяване на оракулска мъдрост. Но може би най-известно от тях е светилището на Аполон в Делфи – **Делфийският оракул** [4], разположен по склоновете на планината Парнас в Гърция, действащ от 1400 г. пр. Христа.

Делфи е едно от много малкото места на земята, където придобитите знания са събрани, подредени и запазени. Информацията идва от заявките на посланиците, които са написани върху метални или каменни плочи, някои от които са намерени от археолозите. Записаните отговори, получени в Делфи от Пития, са консервирани и запазени, а съвременните учени са разделени в категории, които или ги признават за исторически, или за измислици [3]. Храмът започва да губи своето влияние по време на гръцко-персийските войни и около 391 г. пр.н.е. престава да функционира.

По време на шестия и петия век пр. Христа други популярни оракули стават **Додона**, **Дидима** и **Амон**, което води до по-голям избор при божествената консултация [7], [12].

През Древността човешкото общество започва да се занимава с обяснение на родовите обичаи и нрави, произхода на хората и света като цяло, както и съдбата на умрелите им приближени. На тази основа в края на периода и Ранното средновековие се сформират религиозните концепции за бъдещето, свързани най-вече с утвърждаването на религиите Будизъм и Авраамическите религии – Юдаизъм, Християнство и Ислям [1]:

Според **Будизма** (I в. пр.н.е.) щастливото бъдеще се свързва с постигането на Нирвана – състояние, при което у човека липсват страданията. В основата на будисткото учение е разбирането за причина и следствие (карма): миналите мисли, думи и дела водят до нашето настояще, а в него се посяват семената на бъдещето.

Авраамически религии – Юдейство (възн. VIII в. пр.н.е.), Християнство (възн. I в. от н.е.) и Ислям (възн. VII в. от н.е.) представят бъдещето като пришествие на спасител-месия, който идва и установява царство божие. Бъдещето за праведниците осигурява ново състояние – вечно блаженство, а за грешниците – вечни мъки.

В Древния свят представите за бъдещето се свързват с наченки за закономерностите на историята и към първото хилядолетие пр.н. тези представи започват да придобиват характер на философско-исторически концепции. Погледът на историческите събития като етапи на еволюцията, обхващаща минало, настояще и бъдеще, се забелязва в: Древноиндийската мисъл – школите на Санхя и Чарвака; Древнокитайската мисъл – Мен-Цзъ и Чжуан-Цзъ; Древногръцката философия – Хезиод, Платон, Аристотел.

Религиозните концепции за бъдещето, изградени в Древността изиграват важна роля в социалната борба през изминалите столетия. Те оказват изключително силно влияние върху

еволюцията на утопизма, без които е невъзможно да бъдат разбрани някои течения в съвременната футурология като наука за изучаване на бъдещето и дългосрочното прогнозиране.

3. Утопични концепции за бъдещето

Такива концепции се появяват успоредно като следват религиозните концепции за бъдещето. Чрез тях се представят чисто умозрителни и премислени конструкции, които са в непримиримо противоречие с реалната действителност, което обикновено предизвиква техния крах [1]. По-голяма част от утопиите са предимно социални утопии – свързани с бъдещето на човешкото общество, но немалка част от тях са свързани с техниката, науката, градоустройството, здравеопазването и медицината и др. Могат да бъдат разграничени следните етапи в развитието им [1]:

Първите утопични представи за бъдещето, за един по-хубав свят на земята възникват през втората половина на I в. пр.н.е. в Древна Гърция и Китай, където нивото на философската мисъл е високо и съществуващите религиозни разбирания не са я задушавали, както например това е ставало в Египет, Персия, Индия. Тези утопии се развиват в две посоки: 1. идеализации на родовия строй – Лао-Цзъ, Мо-Цзъ, Евгемер, Ямбул и др.; 2. рационализация на робовладелския строй – Конфуций, Платон и др.

Вторият етап обхваща епохата на Средновековието. Засилената религиозна идеология при установяването на основните религии – Християнство, Ислям, Будизъм и Зороастризм през този период прави немислима появата на значими утопии. През XI–XIII в. има известна прогнозна мисъл в творчеството на: Ал-Фараби – теория за бъдещия социален ред; Ибн-Баджа – разработва образ на политическото устройство на идеалната Държава, на Държавата-модел и др.

Третият етап е свързан с епохата на Възраждането и Просвещението (XVI в. – XVIII в.) и основно с:

- „Утопия” (1516) на Томас Мор – на действителността той противопоставя идеалния строй на острова „Утопия“, където няма частна собственост; това по същество е проект на комунистическата форма на организация на трудовата дейност, към който обществото ще премине според автора по еволюционен път;
- „Градът на слънцето” (1602) на Томазо Кампанела, който разработва тезата, че всички хора са равни, парите и частната собственост са несъществуващи понятия. Това според него е идеалната и справедлива бъдеща държава.
- „Философски писма” (1734) на Франсоа Волтер – бъдещото общество ще е основано на човешки свободи и наука;

Четвъртият етап обхваща по-голямата част от XVIII в. През този период могат да бъдат посочени следните типове утопии:

- Отличаващи се с рязък разрыв от религията и есхатологията и опирание на достиженията на западноевропейската есхатология, с представители Франсиз Бейкън, Томас Хобс, Рене Декарт, Джон Лок, Барух Спиноза и др.;
- Свързани с идеите на Просвещението – Жан-Жак Русо, Шарл Монтескьо, Пол-Анри Холбах, Клод Адриан Хелвеций, Дени Дидро, Томас Джеферсън и др.;
- Имащи характер на конкретни програми за политическа борба – Етиен Морелли, Габриел Мабли, Франсоа Бабоф и др.

Петият етап се корени в първата половина на XIX в. Той се характеризира с:

- Опит за критическо преосмисляне на Великата Френска революция (1789–1799), в хода на която несъстоятелността на утопизма се показва нагледно. Представители на това направление са Анри Сен-Симон, Жозеф Фурие, Робърт Оуен, Теодор Дезами, Александър Херцен, Николай Чернишевски и др.;
- Стремение да се свърже утопизма с пролетарското движение – Карл Маркс, Фридрих Енгелс в „Манифест на комунистическата партия”;
- Използване на утопизма и просветителството в класическата философия на Имануел Кант, Георг Хегел, Фридрих Шелинг, Йохан Фихте и др.;
- Утопизъм в класическата политическа икономия – Адам Смит, Дейвид Рикардо, Жан Сисмонди и др.

Шестият етап обхваща втората половина на XIX и началото на XX век. Характеризира се с борба между марксистката и анархистката утопии, последната от които се самоназовава наука.

Седмият етап (със значение от 1917 г. до наши дни) може да бъде наречен съвременен. Той е свързан с развитието и краха на марксистко-ленинската утопия, завладяла една трета от човечеството. Според И. Бестужев-Лада, за нея са характерни стремежът да бъде създадена детайлна картина на бъдещето, в рамките на априорно зададена идеална схема, и правила за поведение на бъдещите поколения [1].

Би било грешка, ако утопиите се свързват само с романтични идеи [1]. Необходимо е да се посочи и една друга утопия на XX век – тази за „реалната политика“, произвела в своето лоно фашизма. Тази утопия се превръща в трагическа реалност за милиони хора по време на Втората световна война.

Обобщено може да се каже, че „формите и методите в различните общества и в различните цивилизации, включително и религиозни такива, обаче са преследвали приблизително една и съща цел – подготовка на следващите поколения за продължаване на рода, общността и нацията, в съответствие с нормите и традициите на дадено общество и с интересите на развитието на нацията.“ [16, с.4].

4. Научната фантастика – художествена форма за дългосрочно прогнозиране на бъдещето на човечеството

Стремежът на хората на надникнат в бъдещето, целенасочено да си представят бъдещите светове и мястото си в тях, започва още през XIX в. с художествената литература. Започват да се появяват не просто романи фантазии за бъдещето, а научно-фантастични произведения [1]. Техните автори използват средствата на съвременната им наука и екстраполирайки нейните тенденции, както и тези на техниката и културата започват да създават художествени образи на недалечното бъдеще. Така обществото се запознава с творенията на Шарл Рише, Жул Верн, Хърбърт Уелс и др.

Научната фантастика отразява социалната активност на човешкото общество, за която Ж Жечев пише: „Социалната активност е съвкупност от форми на човешка дейност, съзнателно ориентирана за решаване на задачи, стоящи пред обществото.“ [17, с. 17].

Тази литература **И. Бестужев-Лада** и **Г. Наместникова** [1] обозначават като „размишления за бъдещето“ и я определят не като като вникване в човешкото бъдеще въобще, а като поява на конкретни, частни перспективи на отделни страни от научно-техническия прогрес и само отчасти свързания с него социален прогрес. Примери в това отношение могат да бъдат: „След сто години“ (1892) на Шарл Рише; „От Земята до Луната“ (1865), „Около Луната“ (1870), „Около света за 80 дни“ (1873) и др. на Жул Верн; „Откъси от бъдещата история“ (1896) на Габриел Тард; „Етюди на оптимизма“ (1907) на Иля Мечников; „Предвиждане за въздействието на прогреса на механиката и науката върху човешкия живот и мисъл“ на Хърбърт Уелс (1901), „Война и бъдеще“ (1917), „Новият световен порядък“ (1940) и др.

Тенденцията да се вижда образът на бъдещето чрез научната фантастика продължава и успоредно с процеса на институционализиране на дългосрочното прогнозиране чрез футурологията като наука за бъдещето. Показателни в това отношение са: „Човекът от Марс“ (1946), „Астронавти“ (1951), „Облакът на Магелан“ (1955), „Соларис“; (1961) и др. на Станислав Лем; „Марсиански хроники“ (1950), „451 градуса по Фаренхайт“ (1953), „К“ като Космос“ (1966) и др. на Рей Бредбъри; „Прелюдия към Космоса“ (1951) „Среща с Рама“ (1972), „Лунен прах“ (1961), „Една одисея в Космоса“ (1968) и др. на Артър Кларк.

Но най-важната стъпка към институционализирането на науката за бъдещето и дългосрочното прогнозиране прави младият английски учен Джон Голдейн с брошурата си „Дедал, или Науката и бъдещето“ (1916). Тази брошура поставя началото на дискусия за принципната възможност да се планира дългосрочно и с нея започва издаването на серия от подобни брошури, свързани с перспективите за развитие на науката, техниката, икономиката, политиката, културата и изкуството. Тази серия се издава в периода 1925–1930 г. на няколко езика, под общото наименование „Днес и утре“. В нейното списване участват редица учени със световна известност като например Бърtrand Ръсел, Базил Лидъл Харт, Сарвепалли Радхакришнан и др.

Цялото това творчество, свързано с „размишления за бъдещето“ в значителна степен предопределя развитието на футурологията като наука за дългосрочното прогнозиране – прогнозиране на бъдещето. То е свързано и „с план за развитието и живота и дълбока, с течение на времето, перспектива за бъдещето.“ [18, с.42].

5. Създаване на футурологията като наука за бъдещето, символ на дългосрочното прогнозиране

Посоченото по-напред натрупване на знания за прогнозиране на бъдещето от Древността до Модерната епоха показва, че са създадени предпоставки за формиране на нова научна област, свързана с дългосрочното прогнозиране – проникване в бъдещето, но не с помощта на оракули, кристални топки и утопии. Възниква естествената необходимост тези знания да бъдат научно подредени, концептуализирани и обезпечени с подходящи научно-обосновани методи за изследване в областта. Така постепенно се стига до обосноваването на необходимостта от цялостна философия за отразяване на бъдещето, която намира израз в науката *Футурология*.

Още през далечната 1932 г. в Би Би Си - излъчване писателят **Хърбърт Уелс** [14] призовава за създаването на специални научни звена, които да изучават бъдещето, и предлага въвеждането на научно звание „професор по Форсайт” (Футурология), който ще анализира и посочва пътищата за приложение на новите технологични открития. Но институционализирането на науката за дългосрочно прогнозиране започва десетина години по-късно. Нейното наименование, символизиращо научен поглед в бъдещето - Футурология (от лат. Futurum - бъдеще и от гр. Λόγος-учение) е предложен от социолога **Осип Флетхайм** (1909–1998) през 1943 г. в писмо до писателя Олдъс Хъксли. През 1971 г. той пише своята книга “Футурология – битката за бъдещето” [8]. В нея той излага възгледите си, че едно човечество, изоставено на произвола на динамичното развитие на техниката и на естествените науки, не може да навлиза сляпо в бъдещето, ако не иска да заплати с осакатяване и дори с упадък. А една футурология, която е нещо повече от утопия, трябва да се опита да обедини прогностиката с планирането и философията на бъдещето в една нова общност, при което към философията на бъдещето трябва да спадат и политиката, и педагогиката на бъдещето. Футурологията трябва да даде отговор на петте предизвикателства, заплашващи човечеството, тя трябва да даде своя принос за: елиминирането на войната и институционализирането на мира; ликвидирането на глада и мизерията и стабилизирането на числеността на народонаселението; побеждаването на експлоатацията и подтисничеството и демократизирането на държавата и обществото; премахването на безогледната експлоатация на земи и находища и охраната на природата и човека от самия него; отстраняването на вътрешните опустошения и на отчуждението и създаването на нова творческа човешка личност "хомо хуманус".

Целта на футурологията [5] е да изследва вероятните, възможните и предпочитани събития в бъдещето, както и на гледните точки, които стоят в основата на подобни очаквания. В този контекст тя може да бъде част от различни науки или човешки практики и разбирания – напр. философия, изкуство, мода и т.н. За да се обяснят различни вероятности за бъдещи тенденции Футурологията търси модели в миналото и настоящето, екстраполира ги в бъдещето и по някакъв начин го премоделира или както пише **Х. Кан** [11] – превръща немислимото в мислимо.

Според различни теоретични практики [5] и литературни източници футурологията може да се срещне обозначена още като фючърсни проучвания, стратегическо прогнозиране, социално прогнозиране, футуризм, фючърсно мислене, футуринг и др. В зависимост от това теоретичните и практиките в тази област на човешкото познание се назовават прогностици, футуристи, футуролози и т.н. [6], [9], [10], [13]. Авторът на статията приема равенството между футурология и фючърсни проучвания и този смисъл е вложен в изложението по-нататък.

Футурологията (фючърските проучвания) се налага като академична дисциплина в средата на 1960 г. и това се свързва с имената на първото поколение футуролози – Олаф Хелмер, Херман Кан, Бертран дьо Жувенел, Денис Габор и др. Футурологични идеи за развитието на света и човечеството се разработват и от световни организации като Римски клуб (Club of Rome), Световна федерация за футурологични изследвания - WFSF (World Futures Studies Federation), Световно общество на футуролозите (World Future Society), Проект на хилядолетието (Millennium Project). В същото време редица национални организации и изследователски центрове си поставят същата цел, измежду които: Институт за бъдещето – Паоло Алто, Калифорния, САЩ (Institute for the Future, Palo Alto, California – USA), Хъдзън Институт – САЩ (Hudson Institute – USA), Институт за фючърсни изследвания – Южна Африка (Institute for Futures Research, South Africa), Департамент за футурологични изследвания на Университета в Керала – Индия (Futures Studies Department, University of Kerala – India) и др.

Един от утвърдените съвременни футуролози **Сохайл Инайатуллах** [10], обобщавайки мненията на 108 футуролози смята, че за футурологичните (фючърските) изследвания, могат да се формулират следните обобщения, които са свързани най-вече с: тяхната необходимост, произтичаща от историческата трансформация на човешкото общество; необходимостта от нестандартно мислене в тази посока, което фючърсите осигуряват; възможности за предоставяне на алтернативни, множество възможности за бъдещето; създаване на засилена публична „собственост“ на бъдещето в световен мащаб; влиянието на алтернативните фючърси върху националната, международната и корпоративна политика по посока трансформацията на обществото и др.

Прегледът на проучената научна литература, свързана с разработването на настоящата статия, дава представа, че съвременното разбиране за футурологията като наука за дългосрочното прогнозиране включва следните значения:

- „Философия на бъдещето“ – в този смисъл е обоснована футурологията като наука за бъдещето от немския социолог Осип Флехтхайм;
- „Наука за бъдещето“ или „История за бъдещето“ – чийто предмет на изследване следва да бъде перспективата за развитие на всички явления – преди всичко социални – в отличие от други дисциплини; в това значение през 60-те години, но през XX век започва „бум“ на социалното прогнозиране;
- Футурологията като интердисциплинарни изследвания и метанаука – обозначаваща още като прогностика, футуристика и др.
- Социално прогнозиране – в отличие от прогностиката; в този смисъл терминът се употребява рядко;
- Прогностика – също има рядка употреба.

В тесен смисъл през XX век като концепция за бъдещото общество, противостоящо на комунизма – от типа на теориите за Постиндустриалното общество и т.н.; В широк смисъл – всички съвременни публикации относно перспективата на развитие на човешкото общество.

Представеното научно съдържание дава възможност да бъдат експлицирани следните

Обобщения и изводи:

1. Мисълта за проникване надалеч в бъдещето на човешкото общество вълнува хората от най-ранните периоди на човешката цивилизация до наши дни. Те могат да бъдат систематизирани като: *идеи на Древността, утопични концепции, появата на научна фантастика.*
2. Опирайки се на процесите, посочени в т. 1, в средата на XX век германо-американският социолог Осип Флехтхайм пледира за създаването на *философия на бъдещето*, която нарича *футурология*. Наука, чиито цели са дългосрочните прогнози както за човешкото общество като цяло, така и на отделни негови сфери.
3. Дългосрочното прогнозиране е необходимо в днешното човешко общество, поради стремителното развитие на науката, техниката и технологиите – следва да бъде предвидена тяхната проекция в бъдещето, за да не ни изненадва то с тенденции, които не бихме могли да овладеем.

Литература:

1. **Бестужев - Лада, И.В., Наместникова, Г.А.**, Социальное прогнозирование, курс лекции, Москва, 2001.
2. **Бестужев-Лада, И.В.**, Прогнозирование социальных потребностей, Москва, 1976.
3. **Кулешова, О.**, Делфийский оракул в системе межгосударственных отношений, (7 – 5 в. до н.э.), СПб: Изд. Центр «Гуманитарная Академия», 2001.
4. **Лисина, Е.**, Дельфийский оракул», Эксмо, 2013.
5. **Турчин, А., Батин М.**, Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа, изд. БИНОМ, 2012.
6. **Bell, W.**, The Foundations of Futures Studies, Two volumes New Brunswick, New Jersey, Transaction Books, 1997.

7. **Dempsey, T.**, Delphic Oracle: Its Early History, Kessinger Publishing, 2003.
8. **Flechtheim, O.**, Futorologie – Der Kampf un die Zukunft, Köln, 1970.
9. **Inayatullah, S.**, Questioning the Future: methods and tools for organizational and societal change. Tamsui: Tamkang University (third edition), 2007.
10. **Inayatullah, S.**, Ed., The Views of Futurists. Vol 4, The Knowledge Base of Futures Studies. Brisbane, Foresight International, 2001.
11. **Kahn, H.**, Thinking About the Unthinkable, New York: Horizon Press, 1965.
12. **Leveque, P.**, Introduction aux premieres religions, Le Livre de Poche, Paris, 1997.
13. **Masini, E.**, Why Futures Studies? London, Grey Seal Books, 1993.
14. **Wells, H.**, Wanted: Professors of Foresight! Futures Research Quarterly V3N1 (Spring), (1932) 1987.
15. **Жечев, Ж.** Социологическа и правна регулация на проблема "деца в неравностойно положение", Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски", 2019
16. **Жечев, Ж.** Нагласи и отношение към институциите за деца. Емпирично изследване. Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски", 2019
17. **Жечев, Ж.** Мотивация за социална активност чрез изкуство, Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски", 2013
18. **Жечев, Ж.** Арттерапията като социална активност и социализационен механизъм при децата, Шумен, Унив. изд. "Епископ Константин Преславски", 2014

Недко П. Петров
докторант в ДП „Организация и управление извън сферата на материалното
производство“
катедра „Социална работа“
Педагогически факултет
ШУ „Епископ Константин Преславски“